

УДК 811.161.2: 811.135

**Ідеологічні впливи на розвиток
української та румунської соціолінгвістики всередині ХХ ст.
(„Нове вчення про мову“ і „Марксизм і питання мовознавства“)**

Лучканин С.М.

*Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна*

У статті розглядаються наслідки „нового вчення про мову“ М.Я. Марра та лінгвістичної дискусії 1950 р. на сторінках „Правди“ на розвиток українського та румунського теоретичного мовознавства початку 1950-х рр., що знайшло відображення в ідеологізації української та румунської тогочасної соціолінгвістики.

Ключові слова: *лінгвістична дискусія, марризм, соціолінгвістика і влада*

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень: В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький зазначають, що „з давніх-давен, особливо з виникненням етнічної диференціації та суспільного розшарування, мова була знаряддям і об'єктом ідеологічної боротьби“ [6, с. 147]. Однак розуміємо „ідеологічну боротьбу“ не як витіснення внаслідок великодержавної мовної політики однієї (кількох) мови іншою (панівною), а „методологічно“, як філософське осмислення природи мови, її системно-структурної організації, методів дослідження мови тощо. Відзначимо, що в українському теоретичному літературознавстві питань „загальної ідеологізації“ теорії (не історії!) літератури торкався вже М.К. Наєнко [8, с. 190-194].

Актуальність статті полягає у висвітленні теми „влада й наука“, у проведенні паралелей між радянським і румунським мовознавством середини ХХ ст., на розвиток яких у той час активно впливала ідеологія. Показ її втручання в лінгвістику – *мета* статті.

Залишаємо осторонь питання, пов'язані з русифікацією (румунізацією, мадяризацією, навіть українізацією 1920-1940-х рр.), *предметом* нашого дослідження є проникнення офіційної державної ідеології в дискусії щодо природи і сутності людської мови взагалі (що є предметом загального мовознавства), відображення панівної ідеології у внутрішній структурі мовної системи, методах лінгвістичного дослідження, чого аж ніяк не спостерігалось в історичному поступові загальномовознавчих ідей і теорій в українській і румунській лінгвістиці до ХХ ст., введення якої в загальну лінгвістичну історіографію – *наукова новизна*.

У Радянському Союзі, як відомо, величезного значення надавалося ідеології, тому ідеологічний прес марксизму-ленінізму став наріжним каменем радянського (а з ним і українського, після Другої світової війни – і в країнах „соціалістичної співдружності“, зокрема, у Румунії, безумовно, неоднаковою мірою) теоретичного мовознавства, щоправда, не відразу. Після Жовтня 1917 р. частина радянських лінгвістів продовжу-

вала розвивати загальномовознавчі традиції, які було сформовано в Росії в дожовтневий період Харківською, Московською і Казанською школами – Д.М. Ушаков, В.О. Богородицький, Г.А. Ільїнський, С.П. Обнорський, Є.Д. Поливанов, М.М. Петерсон, М.В. Сергієвський, О.М. Пешковський та ін. В Україні з традиціями порівняльно-історичного мовознавства ніколи не поривав Л.А. Булаховський навіть у працях 1920-1940-х рр. Одним із перших, хто став приблизно з 1927-1928 рр. залучати до своїх творів цитати з Маркса, Енгельса, Леніна, а потім і Сталіна, став творець так званого „нового вчення про мову“ М.Я. Марр, при цьому ці витяги, зазвичай, „аж ніяк не стосувалися справи“ [2, № 11, с. 68], однак це не заважало Маррові заявляти про „пролетарський“ характер власних ідей, як-от: мова є надбудовою над базисом, тому їй властива класова природа; стрибкоподібний характер розвитку мови, відповідність мовних стадій суспільно-економічним формаціям; через схрещування кількість мов поступово зменшується; методом дослідження є чотириелементний палеонтологічний аналіз зі сумновідомими *sal, ber, jon, rod*. „Нове вчення про мову“ пропагувалося з використанням політичних гасел на зразок „Геть Мілоську Венеру, хай живе мотика!“, „Омолодімо бабцю-граматику!“, „Майбутнє за нами – а, отже, за теорією Марра“ [11, с. 330].

Як пише Р.О. Будагов, „1933 р. уперше російською мовою повністю було опубліковано спільну незакінчену працю К. Маркса та Ф. Енгельса „Німецька ідеологія“, у якій широко обговорюються питання мови. Ця книга справила значний вплив на подальший розвиток марксистської науки про мову, як у нас у країні, так і за її межами. 1930 р. окремим виданням вийшла брошура Поля Лафарга про мову та революцію“ [4, с. 16]. Варто акцентувати, що за життя К. Маркса та Ф. Енгельса „Німецька ідеологія“ не публікувалася, а мовою оригіналу (німецькою) її вперше було опубліковано в СРСР 1932 р., за рік до її перекладу російською. Саме відтоді в теоретичне мовознавство проникають цитати класиків марксизму-ленінізму. Подібне наявне і в літературознавстві: О.І. Білецький опублікував монографію „К. Маркс и Ф. Энгельс и история литературы“ (1934), після чого „без будь-яких сумнівів марксистське уявлення про літературу взяли на озброєння і творці художнього методу соціалістичного реалізму“ [8, с. 193]. 1932 р. побачила світ укладена відомим істориком-антикознавцем С.І. Ковальовим хрестоматія „К. Маркс і Ф. Енгельс про античність“. Тому не дивно, що з початку 1930-х рр. питання про природу і сутність мови, її функції в радянському (й українському „підрадянському“) мовознавстві не могли обговорюватися без звернення до цитат Маркса, Енгельса, Леніна. Услід за М.Я. Марром (і навіть його опонентом Є.Д. Поливановим, що обстоював „із марксистських позицій“ порівняльно-історичне мовознавство – збірка „За марксистское языкознание“, 1931), І.І. Мещаніновим, К.М. Державініним, М.В. Сергієвським, Р.О. Будаговим та ін. розуміння марксизму-ленінізму як „узаконеного“ теоретичного підґрунтя проникло і в українське мовознавство 1930-х-1940-х рр. У сучасній лінгвістиці Т.В. Гамкрелідзе офіційно тлумачить „нове вчення про мову“ (яфетидологію) як повноцінну лінгвістичну парадигму [див.: 5, с. 66].

Проте, як слушно відзначає М.П. Кочерган, „теорія Марра вела мовознавство у глухий кут. Однак вона була співзвучною суспільно-політичній ситуації в СРСР, тому її стали поширювати адміністративним шляхом як єдино правильну. З часом з'ясувалося, що теоретичні положення „нового вчення“ неможливо застосувати в конкретній дослідницькій практиці, що викликало критику з боку мислячих мовознавців, яка закінчилася дискусією 1950 р. і реабілітацією порівняльно-історичного

мовознавства” [7, с. 126]. У праці Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“ (1950) [сучасне перевидання: 10, с. 385-404] критикуються відверто абсурдні тези марризму щодо „чотирьох елементів“, спеціально згадується й засуджується „аракчєєвський режим у мовознавстві“, що „не властивий науці та людям науки“, який настав після наступу марристів у 1948-початку 1950 рр. Сталін твердив, що порівняльно-історичний метод, який при його „серйозних недоліках“ (їх не конкретизовано – цим уже займаються лінгвісти 1950-1960-х рр.), усе-таки „штовхає до праці, до вивчення мов“; сталінський виступ знімав із компаративістики звинувачення марристів у „буржуазності й расизмі“, що тяжів над нею у 1920-1940-х рр. Почалися проробки й каяття „вчорашніх марристів” на чолі з І.І. Мещаніновим (хоча він і вийшов за межі „нового вчення про мову”). „Брошуру вождя в умовах культу його особи було оголошено геніальною працею, що відкрила новий, вищий етап розвитку радянського мовознавства. Викладений Сталіним текст сприймався як догма, яку не можна уточнити, переглянути чи творчо осмислити. Дозволялося лише цитувати цю брошуру, супроводжуючи голосними епітетами ім'я її автора” [9, с. 38].

З одного боку, у сталінських працях містилися речі, які й сьогодні ніхто не заперечуватиме (тому цілком зрозумілий інтерес до його робіт): засудження класового характеру мови, ідеї революційних переворотів у ній, необхідність діалектичного поєднання вивчення мови „в нерозривному зв'язку з історією суспільства, з історією народу, якому належить виучувана мова і який є творцем і носієм цієї мови“ з „вивченням внутрішніх законів розвитку мови“; визнання, що „жодна наука не може розвиватися й досягати успіхів без боротьби думок, без свободи критики“. З іншого боку, наявні й фактичні помилки, найвідоміша з яких – зауваження Сталіна про те, що сучасна російська літературна мова сформувалася на основі орловсько-курського діалекту, а не середньоросійських, передусім московських говорів. Адже за часів Великої Вітчизняної війни широко вживався вислів „орловсько-курська дуга“, очевидно, він і вплинув на сталінську лінгвістичну обмовку, якої вимушено „не помічали“ кілька років. Також відомо, що після „дискусії“ на певний час призупинилося дослідження проблем, які мали наукове значення в „новому вченні про мову“ – проблеми мови та мислення, типології мов, окремі питання соціолінгвістики, адже Сталін усю соціальну диференціацію мови звів винятково до салонних жаргонів.

Праці „вождя“ з мовознавства „дозволяли роботу лише в межах порівняльно-історичної парадигми, нова ж [структуралістична. – С.Л.] залишилася під забороною” [2, № 12, с. 70]. Якщо структуралістів різко засуджував 1947 р. М.С. Чемоданов, то критикували їх і після 1950 р., зокрема О.С. Ахманова у статті „Критика буржуазного мовознавства. Про метод американських структуралістів“ („Вопросы языкознания“, 1952, № 5), Р.О. Будагов 1954 р. критично характеризував лінгвістичну концепцію Ф. де Соссюра. Хоча в самій праці Сталіна про сучасну світову лінгвістику прямо не говорилося, радянські ідеологи, а за ними і вчені в повоєнні роки нестримно повторювали гасла про „маразм“ і „збідніння“ сучасної західної науки в межах кампаній боротьби з „низькопоклонством (плазуванням) перед Заходом“, „розгинання саксофонів“ чи осуду „безрідних космополітів“. Наведемо бодай фрагмент із передовиці нового радянського лінгвістичного часопису „Вопросы языкознания” (1952, № 1): „Духовний занепад і маразм охопили ідеологічну надбудову сучасного буржуазного суспільства. Це знаходить пряме відображення в розвитку лінгвістичної науки на Заході”. І далі дуже жорстко критикується структуралізм (як і до того його засуджували І.І. Мещанінов та М.С. Чемоданов наприкінці 1940-х рр.) як породження „реакційної

буржуазної філософії“ , наголошується на відриві „заснованого на ідеалізмі“ структуралізму від матеріалізму й історизму.

У СРСР посилення на праці Сталіна з мовознавства зменшуються вже з 1954-1955 рр., востаннє наявні в 3-му вид. підручника О.О. Реформатського „Введение в языкознание“ (1960). Зацікавлення марризмом та лінгвістичною дискусією 1950 р. відродилося за Перебудови, що спричинило й появу історіографічної книги В.М. Алпатова [1]. Існують спроби реабілітувати окремі положення чи лінгвістичні ідеї М.Я.Марра (А.С. Зеленко, Ю.Л. Мосенкіс, навіть у питанні його поглядів на українську мову [3]), подати Марра як жертву сталінських репресій, однак усталеним залишився висновок В.М. Алпатова та С.В. Семчинського про те, що марризм – лише певний, зумовлений історичними умовами синхронічний зріз у діахронії науки про мову.

Після закінчення Другої світової війни 1939-1945 рр. Румунія опинилася у складі керованого СРСР соціалістичного табору. У 1944-1950 рр. у румунській лінгвістиці набув певного поширення марризм, що вилилося в дослідження класового характеру мови, гіперболізацією семантичних студій, хоча це не набуло масового характеру: „У період 1944-1950 рр. румунська лінгвістика перебувала під впливом марристських концепцій, із яких особливо виділяються соціальна і класова зумовленість мови, її історичний формаційний детермінізм, увага до семантичного аспекту. У цей період стимулюються вивчення й поцінування писань класиків марксизму про мову та спроби діалектичної інтерпретації мовних феноменів“ [14, с. 297]. Марризм офіційно насаджувався лише серед філологів Молдавської РСР після її утворення 1940 р., де І.Д. Чебану навіть стверджував, що так звана „молдавська мова“ – слов’янська, і що процес схрещування триває.

У 1950-1952 рр. у румунському мовознавстві, навпаки, прокотилася хвиля „викриття марристів“ (за радянським зразком), при цьому основний удар партійні діячі від науки завдали у 1950-1953 рр. саме блискучим фахівцям з історичного й порівняльно-історичного мовознавства – академікам А. Росетті (1895-1990), Й. Йордану (1888-1986) та А. Грауру (1900-1991). Протягом 1950-1965 рр. у загальномовознавчих працях, що виходили в Румунії – „Studii de lingvistică generală“ („Загальномовознавчі студії“ А. Граура, 1955) [12], „Scurtă istorie a lingvisticii“ („Коротка історія мовознавства“ А. Граура та Л. Валд, 1961 і 1965) – чимало місця відводилося аналізу „марксистської лінгвістики“, „сталінських праць із мовознавства“, що гальмувало розвиток загальномовознавчих студій у Румунії. Ситуація змінилася лише з середини 1960-х рр., коли стали активно проводитися дослідження філософії мови (Ал. Граур, Л. Валд), методології мовознавства, структури мовної системи (М. Аврам), стилістики й діалектології (Й. Котяну), набула поширення структурно-математична і прикладна лінгвістика (С. Маркус), психолінгвістика (Г. Дока), семіотика, історія загального мовознавства. 1977 р. [13] побачило світ 3-є вид. „Історії мовознавства“ А. Граура та Л.Валд, позбавлене будь-якої ідеологізації.

Висновок: уперше в історії теоретичної лінгвістики знайшло відображення панівної ідеології у внутрішній структурі мовної системи, методах лінгвістичного дослідження, чого не спостерігалось в історичному поступові загальномовознавчих ідей і теорій в українській і румунській лінгвістиці до ХХ ст. *Перспектива дослідження* – вивчення ідеологічних нашарувань в українській та румунській соціолінгвістиці 1960-1980-х рр.

Список літератури

1. Алпатов В.М. История одного мифа: Марр и марризм / В.М. Алпатов. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
2. Алпатов В.М. История одного мифа: Марр и марризм / В.М. Алпатов // Знание – сила. – 1990. – № 11. – С. 64-69; № 12. – С. 67-70.
3. Білецький А.О. „Яфетичні зорі“ академіка Марра. Наукова консультація / Андрій Білецький // Наука і суспільство. – 1989. – № 11. – С. 71-72.
4. Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX-XX вв.: Из истории лингвистических учений / Р.А. Будагов. – М.: Наука, 1988. – 320 с.
5. Зеленько А.С. Методологія компаративізму в оцінці ідеологів марризму і навпаки під кутом зору еволюції лінгвістичних парадигм / А.С. Зеленько // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – №9 (220). – С. 63-82.
6. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження“, 1994. – 218 с.
7. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник / М.П. Кочерган. – 3-є вид. – К.: Видавничий центр „Академія“, 2010. – 464 с. (Альма-матер).
8. Наєнко М.К. Українське літературознавство: Школи, напрями, течії / М.К. Наєнко. – К.: ВЦ „Академія“, 1997. – 320 с.
9. Семчинский С.В. Лингвистическая дискуссия в „Правде” и брошюра И.В. Сталина „Марксизм и вопросы языкознания” / С.В. Семчинский // Русский язык и литература в средних уч. заведениях УССР. – 1989. – №6. – С. 31-38.
10. Сумерки лингвистики. Из истории отечественного языкознания. Антология. Нерозник В.П. (Ред.). – М.: Академия, 2001. – 576 с.
11. Шулежкова С.Г. История лингвистических учений: учеб. Пособие / С.Г. Шулежкова. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: наука, 2007. – 408 с.
12. Graur Al. Studii de lingvistică generală / Alexandru Graur. – București: Ed. Academiei, 1955. – 192 p.
13. Graur Al. Scurtă istorie a lingvisticii. Ediția a III-a revăzută și adăugită / A. Graur, L. Wald. – București: Ed. didactică și pedagogică, 1977. – 275 p.
14. Istoria lingvisticii românești / Coordonator: acad. Iorgu Iordan. – București: Editura științifică și enciclopedică, 1978. – 280 p.

Лучканин С.М. Идеологические влияния на развитие украинской и румынской социолингвистики в середине XX в. („Новое учение о языке“ и „Марксизм и вопросы языкознания“) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 1.344-349.

В статье рассматриваются последствия „нового учения о языке“ Н.Я. Марра и лингвистической дискуссии 1950 г. на страницах „Правды“ на развитие украинского и румынского теоретического языкознания середины XX в., что нашло отражение в идеологизации украинской и румынской социолингвистики того времени.

Ключевые слова: марризм, лингвистическая дискуссия, социолингвистика и власть.

Luchkanyn S. Ideological impact on development of Ukrainian, Romanian social linguistics in mid 20th century ('New Linguistic Doctrine' and Marxism, and issues of linguistics) // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 1. – P.344-349.

The article is dedicated to the impact of the 'New Linguistic Doctrine' by N.Y. Marr and of the linguistic debates of 1950 on pages of Pravda newspaper on development of Ukrainian, Romanian theory of linguistics in mid 20th century which resulted in ideologisation of Ukrainian and Romanian linguistics of that time.

Key words: *Marrism, linguistic debates, social linguistics and power, sociolinguistics and ideology.*

Поступила до редакції 23.03.2012 р.